

1. Skúste zadefinovať pojem náboženstvo.
2. Vysvetlite pojem antropologická konštanta.
3. Prečo mýtus o potope nevznikol v Egypte napriek pravidelným záplavám? Môže to mať „geografickú“ príčinu?

Pojem náboženstvo

*„Ak máme blízko k človeku,
nemáme ďaleko k náboženstvu,
pretože kde je človek,
tam je nablízku i náboženstvo.“*

Bedřich Horyna

Náboženstvo je mnohovýstavný, mnohoaspektový a mnohostranný jav a je veľmi ťažké vyjadriť jeho podstatu. Je to výsostne abstraktný pojem a nie je ľahké ho definovať. Vo všeobecnosti pod termínom náboženstvo rozoznávame dva významy:

1. **náboženstvo ako predmet viery** – v zmysle odpovede na otázku „Akého ste vierovyznania?“
2. **náboženstvo ako všeobecný pojem**, ako fenomén vyskytujúci sa v ľudskej spoločnosti.

Náboženstvo ovplyvňuje takmer všetko v ľudskom živote – od architektúry a spôsobu a miesta bývania, cez jedlo, knihy, svadobné a pohrebné obrady, systém súdnictva a vládnutia, až po morálku, národné povedomie a čítanie vyznávačov.

Každé náboženstvo verí v niečo iné, praktizuje odlišné rituály, používa rozličné odevy a slávi iné sviatky. Preto sa pri vedeckom nahliadaní tejto rôznorodosti za vhodnejší prístup považuje pluralitné chápanie tohto fenoménu, čiže skôr uvažovanie v intenciách „**náboženstvá**“, **nie náboženstvo**.

Spoločnou črtou všetkých náboženstiev je ich vzťah k **sacrum**. Sacrum predstavuje hodnotu typicky náboženskú, ktorá sa nedá presne definovať a je uznávaná za najvyššiu hodnotu, rozhodujúcu o osude človeka a reálneho sveta. Dá sa voľne preložiť ako „niečo posvätné, sväté“. Všetky náboženstvá majú spoločné to, že používajú sústavu symbolov, vyvolávajú pocit úcty alebo bázne a sú spojené s kolektívnymi rituálmi alebo ceremoniami.

Na svete existuje toľko náboženstiev a sú tak rozmanité, že ani odborníci nie sú schopní sa zhodnúť na spoločnej definícii.

Náboženstvo sa zvyčajne laicky zjednodušene definuje ako **viera v jedného alebo viacerých bohov**, ale táto definícia nezahŕňa všetko, čo sa zvykne rozumieť pod náboženstvom, neobsahuje všetky podstatné charakteristické znaky, ktoré odlišujú náboženstvo od iných podobných javov. Napr. niektoré kultúry veria v „božskú silu“, nie v personifikovaných bohov. Existuje veľké množstvo definícií náboženstva, z ktorých každej niečo „chýba“ a dá sa považovať v istom zmysle za neúplnú. Niekoľko príkladov:

- Podľa Krátkeho slovníka slovenského jazyka (1987) je **náboženstvo nevedecká forma spoločenského vedomia zakladajúca sa na viere v boha, bohov a v posmrtný život alebo cirkevná náuka a jej vysvetľovanie**.
- Podľa Ottovho náučného slovníka je **náboženstvo svetonázor, ktorého podstatnou črtou je predstava o nadprirodzenej bytosti alebo bytostiach, ktorých pôsobením vznikajú prírodné procesy, ktorými je podmienený osud človeka, a ktoré sa z náboženského hľadiska nazývajú božstvom**.
- **Náboženstvo je viera v duchovné bytosti**. (E. B. Tylor)
- **Náboženstvo sú city, akty a skúsenosti jednotlivca, týkajúce sa zväzku s nejakým božstvom**. (W. James)
- **Náboženstvo je na zážitku založené stretnutie so svätosťou a tomu zodpovedajúce konanie človeka, ktorý je týmto zážitkom svätosti bytostne poznačený**. (Gustav Mensching)
- **Náboženstvo je viera v to, čo človek na svojom stupni myšlienkového vývoja považuje za nadprirodzené, spojená s obradným uctievaním, ktoré vo svojom vývoji dáva vzniknúť novým, organicky s ňou súvisiacim útvarom**. (Otakar Pertold)

- **Náboženstvom rozumieme nakláňanie či získavanie si priazne síl vyšších ako človek, ktoré v zhode s vierou riadia beh prírody a života ľuďí.** (J. G. Frazer)
- **Náboženstvo možno vymerať ako zameranie celého ľudského života, ktoré vyplýva z uznávania nejakého vzťahu jestvujúceho medzi ľuďmi a nadľudským poriadkom, či už ľudia považujú tento poriadok za osobný či neosobný, podriaďujú sa mu a podliehajú jeho vplyvu.** (Jozef Kubalík)
- **Náboženstvo je skúsenosťou sacrum.** (Joachim Wach)
- **Náboženstvo možno najvýstižnejšie charakterizovať ako vnútornú skúsenosť jednotlivca, pociťujúceho nadzmyslový svet, najmä ako svedčí vplyv tejto skúsenosti na správanie, keď sa jednotlivec aktívne pokúša uviesť svoj život do súladu s nadzmyslovým svetom.** (W. H. Clark)
- **Podstata náboženstva spočíva v túžbe po hodnotách, v uvedomovaní si závislosti od sily schopnej byť oporou týchto hodnôt a v úkonoch, považovaných za vhodné tieto hodnoty pomocou takej sily zabezpečiť.** (P. E. Johnson)
- **Náboženstvo je podstatný sociálny vzťah jednotlivcov alebo spoločnosti k sile alebo silám, ktoré podľa ich mienky majú končnú kontrolu nad ich záujmami a osudmi.** (J. B. Pratt)
- **Náboženstvom rozumiem nejaký systém myslenia a konania, ktorý zdieľa skupina ľudí, systém, ktorý poskytuje jednotlivcovi základ orientácie a objekt uctievania.** (Erich Fromm)
- **Náboženstvo je spojenie človeka s Bohom.** (Max Planck)
- **Náboženstvom nazývame vo všeobecnom zmysle vzťah medzi človekom a nadprirodzenou podstatou, v ktorú on verí a od ktorej sa cíti byť závislý. Tento vzťah nachádza svoj výraz v špecifických pocitoch (dúfanie, prosby, strach), predstavách (vera) a činnostiach (modlitby, obrady, obety), ako aj v plnení morálnych prikázaní.** (N. Söderblom; C. P. Tiele)

Každý človek chápe, čo sa pod pojmom náboženstvo myslí, ale zároveň každý, keď ide o vyjadrenie podstaty náboženstva, rozumie ním niečo iné. Mnohosť definícií náboženstva sa udržuje už veľmi dlhú dobu, pričom sa ukazuje, že **nijaká nová definícia neeliminuje predošlé**, ale že sa k nim pripája a rozširuje ich zbierku. Potom musia byť nejaké príčiny toho, že sa doteraz v definovaní náboženstva neprekonali jestvujúce rozdiely a že sa dosiaľ nepodarilo sformulovať dokonalú definíciu náboženstva. Preto sa v otázke definície náboženstva prikláňame k názoru prof. Jána Komorovského, ktorý tvrdí, že:

Náboženstvo charakterizuje suma všetkých jeho definícií.

Problémy vedeckého štúdia náboženstva

- Vedecké štúdium náboženstva je vlastne „predstavovanie si náboženstva“. Symboly a systémy symbolov (prítomné v koncepte každého konkrétneho náboženstva) sú totiž socio-kultúrnymi konštruktami, ktoré dávajú zmysel iba v prostredí, v ktorom vznikli.
- Mnohé kultúry nepoznajú vo svojom jazyku pojem ekvivalentný nášmu pojmu „náboženstvo“.
- Nestrannosť bádateľa - nedá sa zabezpečiť, žiadny človek nemôže byť pri výskume náboženstva dokonale „nad vecou“, buď je veriaci alebo nie je veriaci.
- Hrozba ideologizujúce skreslenia
- Etnocentrizmus – nazeranie na inú realitu z vlastného uhla pohľadu (napríklad pojem hinduizmus je konštruktom západného pozorovateľa, v realite existujú iba jednotlivé formy indickej zbožnosti, nie je možné určiť nejaké charakteristické znaky, ktoré by vymedzili substanciu (základný obsah) hinduizmu)
- Spoločnosť i kultúra sa neustále menia a mení sa aj náboženstvo, nemožno teda skúmať náboženstvo ako nejakú stálu, trvalú a nemennú entitu, ale skôr ako „proces“. Všetky sudy, ktoré o ľubovoľnom náboženstve vyslovíme (ak sú pravdivé), týkajú sa iba daného času a daného spôsobu interpretácie.

Náboženstvá ako antropologická konštanta

V dejinách nenájeme nijakú kultúru bez znakov náboženskosti. Prvok náboženskej sebatranscendencie („seba prekročenia“) je natoľko zrejmy vo všetkých historických i súčasných kultúrach, že to mnohých vedcov primálo k tomu, aby náboženstvo považovali za tzv. **antropologickú konštantu**. Týmto výrazom sa myslí, že náboženstvo je neodmysliteľnou súčasťou ľudského bytia. Je zdrojom toho „zvláštneho“, „jedinečného“, „špecificky ľudského“, čím sa človek odlišuje od ostatnej biosféry.

Aj u tých najstarších kultúr, ktoré poznáme z archeologických vykopávok, nachádzame zreteľné pozostatky náboženských symbolov a rituálov (pohreb, rituálne predmety, amulety, talizmany, sakrálne stavby, predmety dennej potreby v hroboch, ktoré naznačujú existenciu viery v posmrtný život, a pod.). Náboženstvo od najstarších dejín patrilo k základným súčasťam ľudského bytia a malo veľký vplyv na to, ako ľudia vnímali okolitý svet a ako naň reagovali.

Ak hovoríme o náboženstve/ách nesmieme obísť ani fenomén stojaci na opačnej strane spektra – ateizmus.

Ateizmus

V európskom myslení má v súvislosti s náboženstvom a jeho premenou, prípadne úpadkom, veľký historický význam aj ateizmus, ktorý od určitého obdobia v dejinách ľudstva možno považovať (...) za druh filozofického uvažovania, ktoré je odpoveďou na jednu zo základných filozofických otázok o existencii Boha (Štampach 1998). Ateizmus býva definovaný rôzne, často je stotožnený s presvedčením ľudí, ktorí sa nehlásia k žiadnemu vierovyznaniu alebo náboženstvu. V našich podmienkach býva tomuto pojmu zvyčajne prisudzovaný význam „nepriateľnosti k nijakej cirkvi, náboženskej spoločnosti alebo náboženskému hnutiu.“ Český religionista O. Štampach (1998) rozlišuje podľa jeho intenzity štyri druhy ateizmu:

- **praktický**, v ktorom ide o rezignáciu na náboženstvo alebo individuálne a sociálne prejavy vzťahu k náboženstvu ako sú modlitba, rozjímanie, účasť na bohoslužbách; praktický ateista pripúšťa/nepopiera existenciu Boha, respektíve transcendentnej skutočnosti, ale nemá k nemu nijaký osobný vzťah, nezúčastňuje sa bohoslužieb, neuplatňuje náboženské postoje na svoj mravný život, a pod.
- **teoretický**, ktorý znamená výslovné popretie Boha a akejkol'vek transcendentnej skutočnosti;
- **militantný** ateizmus, teda postoj boja proti náboženstvu, snaha o jeho odstránenie alebo obmedzenie (od polemiky až po násilie).
- **náboženskú indiferenciu**, teda stav, keď človek nevyslovuje žiadne kategorické sudy o náboženských doktrínach;

Kult

Kult je súhrn všetkých vonkajších prejavov uctievania. Náboženský kult je **vonkajší prejav religiózneho života**, súbor praktík, ktoré sú výrazom uctievania nadprirodzených síl. Je to súhrnný pojem, ktorý označuje všetky činnosti alebo spôsoby správania, tak ako ich vykonával človek v každej kultúre a v každej dobe, aby uctieval to, čo považoval za božské, nadzemské.

Predpokladá sa, že počiatočným štádiom kultu boli ríty.

Slovo **rítus** pochádza z latinčiny a znamená „obyčaj“. Sú to jednoduché, spontánne akty uctievania božstva. V náboženstvách všetkých starodávnych národov ťažko nájsť oblasť ľudského života, ktorá by nebola sprevádzaná rítami. Ich spektrum siaha od lovu, cez vojnu, pôrod, svadbu až po smrť a pohreb. Ríty sa odbavovali aj pri siatí a žatve, na rozhraní roku alebo celej éry, pri založení mesta, chrámu, pri vstupe do dospelosti, atď.

Postupne sa vytvorila zložitejšia forma kultového správania, ktorú nazývame **obrad (rituál)**. Je to súhrn symbolických náboženských úkonov, ktorým ľudia vyjadrujú svoj vzťah k transcendentnej skutočnosti (transcendentnou skutočnosťou nazývame to, čo sa nachádza za hranicami vedomia, poznania, životného sveta a pod.). Obrad bol realizovaný špecializovanými osobami (šaman, kazateľ, čarodejník, kňaz, kňažka). Bol sprevádzaný modlitbami a obetami.

Často sa uvádza, že rituál je základným nástrojom sociálnej súdržnosti, pretože všeobecne zdieľaná forma konania, nasýtená spoločenskými významami, ľudí zjednocuje.

Súčasťou kultu sú aj púte a procesie do posvätných miest, pôsty, almužny, kultové tance, očistenia (ablúcie)

...

Rituál sa vyvinul ako spôsob kultúrnej pamäti u predliterárnych kultúr (predliterárne kultúry nazývame také kultúry, ktoré sú založené na ústnej tradícii, nazývajú sa aj archaické, „primitívne“, prehistorické a pod.), čiže u národov bez písma.

Hlavným poslaním rituálu je „**aby sa niečo udialo**“, teda vykonáva sa s určitým cieľom.

Príklady rituálov:

- lov – vykonávanie určitých rituálov, aby im „pán zveri“, „matka vôd“ atď. dopriali dobrý úlovok; oplakávanie zabitého zvieraťa po love, pričom sa mu vysvetľuje, že ho nezabili zo zábavy, ale z potreby, a pod.
- svadba – existencia skupiny družbov a družičiek – ich význam spočíval v zahmlievaní, kto je skutočný ženich a skutočná nevesta, pretože tí sa nachádzali v období „prechodu“ z jedného stavu do druhého a boli vystavený možnému pôsobeniu zlých síl;
- mŕť – otváranie okien, aby duša mohla vyletieť, zarezanie hydiny, aby človek ľahšie zomieral
- sejba – rozbitie vajička do prvej brázdy, aby zem bola úrodná
- zmena počasia – vyhrabávanie kostí mŕtvych, aby sa „umŕtvil“ existujúci stav a aby došlo k zmene;
- rituály na udržanie chodu sveta – Aztékovia obetovali zajatcov i vlastných ľudí, lebo verili, že ich obetovaná krv udržuje svet v chode, svoju krv pravidelne obetoval panovník, kráľ.

Klasifikácia náboženstiev

Podobne ako pokusy o vytvorenie dokonalej definície náboženstva, aj pokusy o dokonalú klasifikáciu a typológiu náboženstiev na základe jednotného kritéria, ktoré by bralo do úvahy celú pluralitu náboženstiev, zostali neúspešné. Každá z klasifikácií má svoje nedostatky.

Žiadne porovnanie ani žiadna klasifikácia či taxonómia nie sú dané tým, že by sa porovnávané skutočnosti od seba líšili alebo sa na seba podobali zo svojej „prirodzenosti“. Kategórie podobnosti a rozdielnosti sú iba výsledkom mentálnych operácií bádateľa.

Snaha „klasifikovať“ súbor náboženstiev na nejaké zmysluplné skupiny zlyháva aj na tom, že náboženstvo nie je STAV, ale PROCES.

Určitým východiskom pri klasifikácii je neporovnávať veci samotné, ale porovnávať vzťahy a vlastnosti.

Najčastejšie sú používané nasledujúce kritériá a klasifikácie (s vyššie uvedenými výhradami):

Klasifikácia podľa **historického** kritéria:

- zaniknuté (neživé) – v súčasnosti nemajú vyznávačov (napr. náboženstvo starovekých Sumerov, Chetitov, Etruskov, Asýrčanov),
- živé (žijúce) – náboženstvá v súčasnosti existujúce (napr. islam, kresťanstvo, judaizmus),
- novovznikajúce – náboženstvá, ktoré sa objavili v posledných decéniách (napr. bahaizmus).

Klasifikácia podľa **sociálno-priestorového** kritéria:

- rodové – existujú v rámci jedného etnika,
- národné – zahŕňajú väčšie teritórium, sú charakteristické pre národ (judaizmus),
- svetové (univerzálne) – rozšírené na viacerých kontinentoch s misijnými zámermi pre celé ľudstvo (napr. kresťanstvo, islam, mahajánový buddhizmus)

Klasifikácia podľa **genetického** kritéria:

- prírodné – sformovali sa pod vplyvom prirodzených impulzov, pri objasňovaní vlastného vzniku sa neodvolávajú na fakt božského zjavenia (napr. totemizmus, animizmus)
- zjavené – svoj vznik spájajú s božským zjavením (napr. judaizmus, kresťanstvo, islam).

Klasifikácia podľa **početnosti božstiev**:

- polyteistické – predmetom uctievania je viacero božstiev,
- monoteistické – predmetom uctievania je jeden Boh.

- neteistické náboženstvá – nedisponujú predstavou Boha v zmysle monoteistických predstáv. Uznávajú existenciu neosobnej transcendentnej sily, moci, poriadku. Označujú sa aj pojmom karmové systémy (napr. buddhizmus)

Klasifikácia podľa viery a náboženskej doktríny:

- Animatizmus (dynamizmus) – spontánne, živelné chápanie vecí ako živých bytostí.
- Animizmus – je založený na presvedčení, že všetko, čo nás obklopuje, má dušu.
- Manizmus – kult predkov, spočíva na viere v posmrtnú existenciu duší či duchov predkov, ktorí majú moc nad žijúcim potomstvom.
- Manaizmus – zakladá sa na viere v „mana“, tajomnú neosobnú silu, ktorá je obsiahnutá v ľuďoch, ktorí niečím vynikajú (kňazi, náčelníci, čarodejníci, lovci)
- Polyteizmus – viera v existenciu väčšieho počtu bohov, z ktorých má každý svoju funkciu. Na čele panteónu stojí najvyššia bytosť, ktorej sú spravidla podriadené ostatné božstvá.
- Henoteizmus – je relatívny monoteizmus, keď v polyteistickom systéme sa niektorý boh vzýva a uctieva ako by bol jediný.
- Dualizmus – viera, že svet ovládajú dva odlišné princípy, ktoré sú vo vzájomnom protiklade, princíp dobra a princíp zla.
- Monoteizmus – viera v jedného Boha, ktorý vládne vesmíru a má vplyv na život ľudí.
- Samospasiteľské náboženstvá – sú v podstate bez boha, zakladajú sa na viere, že človek sa môže spasiť prechádzajúc po smrti kolobehom životov, kým nedosiahne najvyšší, posledný stupeň (buddhizmus, džinizmus)
- Synkretické náboženstvá – vznikajú zlučovaním nesúrodých prvkov z rozličných náboženských systémov.

Ďalšie súvisiace pojmy:

Teizmus – predstava, že Boh neustále zasahuje do chodu sveta.

Panteizmus – stotožnenie Boha s prírodou, vesmírom, univerzom. Hovorí sa mu aj „úctivý ateizmus“.

Deizmus – Boh je chápaný ako stvoriteľ, ktorý už do chodu sveta nezasahuje. Deizmus sa rozšíril v období osvietenstva, dá sa charakterizovať ako „náboženstvo úteku“, je blízky ateizmu.

Náboženstvo knihy – historické náboženstvá, ktoré majú základ svojho učenia obsiahnuté v posvätných textoch alebo knihách (Tóra, Starý Zákon, Písmo, Avesta, palijský kánon, Korán)

V religionistike sa zvlášť vyčleňujú kryptoreligiózne a pseudoreligiózne útvary. Za **kryptoreligiózne** útvary sú považované smery, hnutia a spoločnosti, ktoré sa nehlásia k náboženstvu, ale majú niektoré elementy vlastné náboženstvám (dogmy, kult, obrady) napr. politické kulty (prehliadky a manifestácie ako „bohoslužby“, alegorické vozy ako „oltáre“, najvyšší politický predstaviteľ ako „veľkňaz“, atď).

Pseudoreligiózne prúdy sa prezentujú ako náboženské, avšak nezaoberajú sa transcendentnom, ale vecami imanentnými, t. j. človekom poznateľnými (napr. psychoterapeutická meditácia, zvyšovanie ľudskej potencie apod.).

Multikonfesionalita – príslušnosť k viacerým náboženským systémom súčasne (napr. v Číne – k buddhizmu, taoizmu i konfucianizmu).

Sekta, kult, cirkev, NNH, MNH

Etymologicky je pojem sekta odvodený z lat. sequi (=nasledovať) alebo sectare (=oddeľovať sa). Už v prvých storočiach n. l. bol pojem sekta používaný ako synonymum gréckeho *haíresis* (=voľba), čiže označenia pre odštiepenecké, „odpadlické“ skupiny, ktoré sa vymedzovali voči ortodoxnej línii.

Príklady snahy o typologické použitie pojmov sekta a cirkev:

1. **Max Weber:** pracoval s pojmom „ideálny typ“ (mentálny konštrukt založený na relevantných empirických komponentoch). Podľa neho sekta a cirkev sú príkladmi takýchto „ideálnych typov“. Hlavným rozlišovacím kritériom bol **aspekt členstva**:

Sekta: exkluzívna sociálna skupina, v ktorej členstvo nie je dané narodením, ale výsledkom voľby dospelého jedinca.

Cirkev: inkluzívna organizácia, príslušnosť získal jedinec už pri narodení, členstvo v nej nie je výsledkom vedomého výberu.

2. **Ernst Troeltsch:** pokúšal sa popísať vzťah medzi náboženskou skúsenosťou a rôznymi druhmi sociálneho učenia, identifikoval tri typy taxónov: sekta, cirkev a mystická skupina. Presunul dôraz z formy organizácie na náboženské správanie. Za hlavný klasifikátor zvolil **stupeň prispôsobenia sa svetu**.

Sekta: malá sociálne marginalizovaná skupina etablovaná pomocou vnútornej polarizácie medzi okolitou majoritnou spoločnosťou a náboženským presvedčením danej skupiny.

Cirkev: inštitúcia, ktorá sa identifikuje s existujúcim spoločenským poriadkom a spolu s privilegovanými sociálnymi vrstvami sa existujúci spoločenský poriadok snaží udržať.

Poznámka: za tretí typ považoval mystickú skupinu (nachádzajúcu sa „medzi“), ktorú charakterizuje dôraz na radikálny náboženský individualizmus.

3. **Benton Johnson:** prijal jediné hľadisko – **stupeň napätia** medzi náboženskou organizáciou a okolitým sociálnym prostredím:

Cirkev je náboženská skupina, ktorá akceptuje sociálne prostredie, v ktorom existuje. Sekta je náboženská skupina, ktorá odmieta sociálne prostredie, v ktorom existuje.

Na jeho koncept nadviazali Rodney Stark a William Bainbridge.

4. NNH v sociálnom kontexte (klasifikácia podľa **R. Wallisa**): kladie dôraz **na orientáciu jednotlivých hnutí voči okolitému svetu** a rozlišuje tri základné typy:

- NNH **odmietajúce** svet: spoločenský poriadok je podľa nich v priamom rozpore s božím plánom a božími príkazmi (napríklad Svedkovia Jehovovi, Svätýňa ľudu, Božie deti)
- NNH **prijímajúce** svet: opak predošlého, ľudstvo a svet nie sú vnímané apriori ako niečo „zlé“, či „hriechne“. Zameriavajú sa na uvoľnenie skrytých síl človeka (napr. Transcendentálna meditácia, Silvova metóda)
- NNH **obývajúce** svet: vzťah k svetu je skôr neutrálny, indiferentný, zameriavajú sa na poskytnutie akejsi útechy a stimulácie vnútorného života veriaceho človeka, ponúkajú silný náboženský zážitok, spojený s výraznou emocionálnosťou, negatíva spoločnosti vidia, ponúkajú spôsob ako ich napraviť, či úplne odstrániť (napríklad neo-pentekostálne hnutia)

Neexistuje všeobecne prijímaná definícia toho, čo je sekta. Pojmy cirkev, sekta či majú silnú hodnotovú konotáciu (pojem sekta je vnímaný apriorne ako niečo negatívne. Nahradenie pojmu „sekta“ pojmom „kult“ v snahe o hodnotovú neutralitu bolo neúspešné. Od 80-tych rokov 20. st. sa sociológovia i religionisti prikláňajú k názoru, že pojmy cirkev, sekta, kult treba opustiť a nahradiť ich hodnotovo neutrálnymi pojmami „**nové náboženské hnutie**“ alebo „**menšinové náboženské hnutie**“.

Vzťahy medzi náboženstvami

- **Náboženský exkluzivizmus:** postoj vyznávačov, podľa ktorého len oni majú pravdu a ich cesta k duchovnému cieľu je jediná správna.
- **Náboženský plurarizmus:** je opakom exkluzivizmu. Jeho privržencom nevadí rozmanitosť náboženstiev, dokonca ju vítajú v súlade s výrokom „každý má svoju pravdu“.
- **Náboženský inkluzivizmus:** predstavuje kompromis medzi predošlými dvoma extrémami, vedie dialóg s predstaviteľmi iných náboženstiev z pozície svojho vlastného náboženstva, hľadajú skôr podobné, konvergentné prvky.

Koncepcie vzniku náboženstiev

Myšlienka pátrať po pôvode náboženstva sa objavuje až v období osvietenstva. Snahy odhaliť zákonitosti vzniku a vývinu náboženstva vrcholili v polovici 19. storočia. V tomto období vedeckú oblasť ovládala paradigma historicizmu, hľadania počiatkov, nejakého historického momentu, od ktorého sa začína odvíjať celá historická podmienenosť človeka, prírody a vesmíru. Biológia pátrala po pôvode živočíšnych druhov, fyzika a astronómia pátrali po pôvode vesmíru, geológia sa snažila vysvetliť vznik Zeme a vznikajúca sociológia skúšala formulovať teórie o počiatkoch ľudskej spoločnosti.

Východiskom úvah o vzniku náboženstiev bola myšlienka, že náboženstvá podliehajú všeobecným dejinným tendenciám. Táto myšlienka pochádzala z filozofie tej doby (pozitivismus) a z evolučných teórií prírodovedy.

Problematika genézy náboženských vierovyznaní však nebola doposiaľ uspokojivo vyriešená. Hlavnými zdrojmi informácií sú archeologické a etnologické výskumy. Všetky pokusy o vysvetlenie vzniku náboženstiev a fenoménu religiozity sú iba hypotézami. Za najvýznamnejšie teórie vzniku náboženstiev sú považované:

- teória náboženskej evolúcie
- teória náboženskej depravácie
- responzívna teória.

Teória náboženskej evolúcie

Staršie evolučné teórie:

Teória náboženskej evolúcie je založená na predstave, že náboženstvo sa vyvíjalo lineárne.

- **Herbert Spencer** – pôvod náboženstva videl v manizme (kult predkov): vychádzal z viery v posmrtný život a z predstavy, že zomrelí majú vplyv na život pozostalých. Aby sa zabránilo ich škodlivému vplyvu, a aby sa podporil vplyv prospešný, pozostali prinášali mŕtvym obetiny, vykonávali zvláštne rituály a dochádza postupne k divinácii (zbožšteniu) predkov → vzniká náboženstvo.
- **Edward B. Tylor** – jeho model vzniku náboženstva sa nazýva animizmus: zo skúsenosti, keď človek spí a sníva, „zažíva“ veci v rozpore so známou realitou. Z týchto skúseností sa vyvinula predstava existencie samostatnej duše, ktorá počas spania opúšťa telo. Tá sa pretransformovala do viery v duchov a duchovné bytosti. Ich uctievanie sa rozvinulo do polyteistických predstáv, z ktorých sa prešlo k monoteizmu.
- **James G. Frazer** – počiatok náboženstva vidí v mágii chápanej ako snaha človeka ovládnuť prírodu prostredníctvom rituálneho konania, predmetov a slovných formulácií (ktoré majú mať požadované účinky), spojenej s vierou v imanentnú silu týchto predmetov, úkonov a slov. Neskôr si človek stále častejšie uvedomuje fakt, že mágia je neúčinná a prechádza k predstave, že nad prírodným prostredím vládnu mimol'udské a nadľudské sily a mocnosti. Podriaďuje sa im a oslovuje ich modlitbou, tým vzniká náboženský obraz sveta – vzniká náboženstvo. Frazer predpokladal, že príde doba, v ktorej človek ovládne svet vedeckým spôsobom (správnym pochopením a rozvíjaním kauzálnych zákonitostí), podriadi svet svojej nadvláde vďaka modernej technike a vedeckej revolúcii, a tým náboženstvo stratí svoj význam, nebude už potrebné a zanikne.
- **Robert R. Marret** – jeho model vzniku náboženstva sa nazýva animatizmus alebo dynamizmus (od dynamis = sila): za pôvodnú formu náboženstva považuje vieru v nadprirodzené mimoriadne mocnosti a sily, obvykle chápané ako neosobné a nadľudské, ktoré nie sú ani dobré, ani zlé, čiže sú hodnotovo neutrálne. Vychádzal zo znalostí polynézskych náboženstiev, ktoré disponovali predstavou mana, t. j. výraz schopnosti mať účinok, byť schopný zasiahnuť do deja, moc dianie ovplyvňovať. Pri zrode náboženstva podľa Mareta potom stál strach z negatívnych dopadov pri pôsobení mana. Človek sa ju pokúša získať rozvíjaním svojich schopností, cvičením a rôznymi ďalšími praktikami.

Tieto prvotné koncepcie chápali evolúciu ako nezvratný jednosmerný proces, riadený takmer fyzikálnymi zákonitosťami, do značnej miery vnímaný ako mechanický prechod z jedného štádia do ďalšieho. Novšie evolučné teórie však chápu vývoj náboženstva ako proces postupnej diferenciacie a narastajúcej komplexity kultúrno-historického javu náboženstva. Náboženstvo sa adaptuje na meniace sa sociálno-kultúrne podmienky a tým sa samo mení. Jeho vývoj teda nepodlieha nejakým železným dejinným zákonom, ale

môže viesť ako ku komplexnejším formám tak i k formám zjednodušeným v porovnaní s východiskovým stavom. Predstaviteľom novších evolučných teórií je Robert N. Bellah.

„**Moderná**“ evolučná teória:

R.N. Bellah rozoznáva vo vývoji náboženstiev 5 stupňov:

1. primitívne náboženstvá – sú charakteristické vierou vo „vyššie bytosti“, ktoré disponujú väčšími schopnosťami a mocou ako človek, človek sa však s nimi môže identifikovať. Nemajú náboženskú organizáciu, svet náboženských predstáv a svet každodennej skúsenosti sú od seba neoddeliteľné. K takýmto náboženstvám patria fetišizmus, manaizmus, animizmus, manizmus, mágia, totemizmus.
2. Archaické náboženstvá – vznikajú polyteistické systémy, rozvíjajú sa špecifické kultúry, dochádza k určitému odstupu človeka od božstva, jeho identifikácia s božstvom už nie je možná.
3. Historické náboženstvá – empirická skúsenosť od skúsenosti náboženskej je úplne oddelená, realizáciu kultúry zabezpečuje určitá skupina ľudí, čiže formuje sa „náboženská elita“. Vznikajú vykupiteľské náboženstvá, zjednodušuje sa výklad vyšších bytostí, božstiev a ich vlastností sa zhrňajú do niekoľko málo alebo do jednej bytosti. Náboženstvo smeruje k monoteizmu.
4. Premoderné náboženstvá – sú totožné s érou reformácie. V náboženstve sa prejavuje princíp individuácie, odstraňuje sa hierarchická sprostredkovanosť medzi človekom a náboženskou skutočnosťou.
5. Moderné náboženstvá – sú vysoko komplexné a zložené, disponujú vyspelou dogmatikou a prepracovanou organizáciou. Prepracovaná vierouka sa však často stáva prekážkou k smerovaniu k osobnej autonómii jednotlivca a jeho slobode, preto u nich dochádza k rozdrobovaniu do menších útvarov, ktoré sú schopné lepšie uspokojovať individualizované požiadavky modernej náboženskosti.

Podľa Bellaha vývoj náboženstva smeruje k individuálnej náboženskej autonómii, k akýmisi osobným náboženstvám.

Teória náboženskej depravácie (dekadentná, degeneratívna teória)

Zakladateľom najznámejšej koncepcie náboženskej depravácie je viedenský religionista **Wilhelm Schmidt**. Podľa neho existovala akási pôvodná kultúra, ktorou by mal začínať celý vývoj a ktorá disponovala akýmisi pôvodným náboženstvom, nazývaným prvotný, pôvodný alebo najstarší monoteizmus (pramonteizmus). Jeho ústredným prvkom bola predstava jediného Boha ako najvyššej bytosti, ktorému boli pripisované atribúty ako večný, všemohúci, milujúci, stvoriteľský. Dejiny náboženstva sú potom procesom sústavného zahmlievania pôvodného monoteizmu, procesom pokrivenia prvotného obrazu Boha – sú to dejiny náboženského odpadlivity. Vznik neliterárnych kultúr, polyteizmu, „pohanských“ náboženstiev je teoreticky zdôvodnený ako dôsledok „pádu“ človeka po hriechu, ako porušenie zväzku s Bohom. Proti tejto teórii sa sformulovalo v religionistike mnoho výhrad.

Responzívna teória

Responzívna teória chápe náboženstvá ako produkt ľudského myslenia. Jej autorom je český religionista, profesor Evanjelickej teologickej fakulty Univerzity Karlovej v Prahe **Jan Heller**. Podľa tejto teórie prameňom náboženstva sa stala ľudská otázka o zmysle vlastnej existencie. Náboženstvo vzniklo s cieľom poskytovať človeku odpoveď na túto otázku napriek empirickej nezmyselnosti, ktorej hlavným argumentom je smrť. Vytvárať náboženstvo a sním zmysel života je potom vlastne všeobecná ľudská potreba prelínajúca sa dejinami. Náboženstvo dáva zmysel životu a poskytuje človeku určité záruky a istoty, po ktorých túži.